

Herstructureren van de sociale wetenschappen

Aanzet tot overwegen

Mark Soey

Donderdag 26 september 1996 was Immanuel Wallerstein te gast aan de Vrije Universiteit Brussel. Aldaar kwam hij verslag uitbrengen van zijn laatste werkzaamheden. Eén daarvan betrof zijn voorzitterschap van de *Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences* (gesponsord door de *Fundação Calouste Gulbenkian*) waarvan het secretariaat opereerde vanuit het befaamde *Fernand Braudel Centrum* te Binghamton New York: het Mekka van het wereld-systeem denken. In het *Announcement* van deze Commissie van oktober 1993 kregen we voor het eerst te horen waarmee deze zich zou bezighouden:

The consequence has been a sort of massive worldwide drifting, in which more and more scholars feel dismayed at the state of the social sciences, but very little is being done collectively to change the situation... The intent of the Commission is to fill this lacuna by surveying the present state of the social sciences..."

Het resultaat van de arbeid van deze Commissie — bestaande uit tien academici die elk binnen hun vakgebied (natuur-, sociaal- en geesteswetenschappelijk) fundamenteel onderzoek verrichten en afkomstig zijn uit diverse werelddelen, waaronder de Japanner Mushakoji, de Duitse historicus J. Kocka, de Britse geograaf P. Taylor, de Belgische nobelprijswinnaar Prigogine e.a.¹ — zou drie jaar later verschijnen

in de vorm van een boek: *Open the Social Sciences, Stanford UP*. Dit werk, dat handelt over de historiek van de sociale wetenschappen, zou, gegeven de reputatie van de vermelde wetenschappers, al snel worden vertaald in ruim vijftien talen. Ook in ons land zou de VUBPRESS zich verdienstelijk maken met een niet onaardige vertaling door Paul Verbraeken. *De sociale wetenschappen* openen staat daarmee in de reeks "Maatschappij en technisch-wetenschappelijke ontwikkelingen" die ook al o.m. het werkje van de Groep van Lissabon rond Ricardo Petrella telt.

De redactie van deze reeks met o.m. dhrn. Gutwirth, Van Langenhove en Burgelman, vindt het blijkbaar nodig, in tegenstelling tot de redactie van de Engelstalige uitgave, alvast een "Nawoord" toe te voegen. Daarin geven zij in een vijftal paragrafen wat lichtzinnig hun waardering

voor het rapport, om dan stevast in te zetten met een beschouwing over de financieringsproblematiek van universiteiten en de voorstellen die de Gulbenkian Commissie (verder G.C.) maakte voor het herstructureren van de sociale wetenschappen. Nochtans, zo staat in het rapport en wist Wallerstein te verduidelijken, is het vooral belangrijk om de voorgestelde analyse te bediscussiëren. Verklaren dat het rapport geen “verdere toelichting behoeft” (p. 118) gaat in tegen de geest van het rapport, waardoor ik de indruk kreeg van “wij vinden dit ouwe koek, laten we maar meteen de financieringskwesaties aanraken”. Op die wijze werd het rapport enigszins doodgemaakt²; immers, het wil aanzetten tot een ernstige reflectie over de waarde van het sociaalwetenschappelijke erfgoed, z’n maatschappelijke wortels, en z’n voornaamste hedendaagse problemen.

Een samenvatting

Met de opkomst van moderne staatsstructuren bloeide ook de politieke filosofie. Van Machiavelli tot Bodin en Spinoza, van Thomas More tot Hobbes en Locke, van Montesquieu tot Rousseau. Vanaf het midden van de 18de eeuw was er ook de gestage opkomst van de economische filosofie welke die van de politieke kon evenaren - om enkele namen te vermelden: Hume, Smith, Malthus, Ricardo, Smith en Karl Marx.

Differentiëring in de filosofiefaculteit

Doch niets van dit alles vertegenwoordigde de institutionalisering van sociale wetenschap. Sociale wetenschap, of maatschappijwetenschap, zoals het werd gedefinieerd in de 19de eeuw, was de empirische studie van de sociale werkelijkheid met de intentie “normale verandering” te begrijpen en zodoende de middelen aan te reiken om deze in gewenste richting te leiden. Sociale wetenschap was geen product van eenzame zelfstandige denkers, maar de creatie van een georganiseerde groep mensen binnen specifieke structuren voor welbepaalde doeleinden. Het impliceerde een nooit geziene sociale investering in maatschappijkennis.

De voornaamste wijze van institutionalisering

was door differentiering in het Europese traditionele universitaire systeem dat er rond 1789 nogal armetierig uitzag. De universiteiten waren in die tijd niet echt levendige intellectuele centra. Zij waren nog steeds ingedeeld in de traditionele vier faculteiten: theologie, filosofie, recht en geneeskunde. In de 19de eeuw, door de steeds groeiende behoefte van de staten aan toepasbare wetenschappelijke kennis, zag men een serieuze aangroei van leerstoelen, vnl. in de filosofiefaculteit, minder in de rechtsfaculteit. Deze leerstoelen hadden nieuwe namen en waren de voorlopers van onze hedendaagse departementen en vakgroepen. Zij zouden zich ook intellectueel gezien situeren tussen natuurwetenschappen — die het meest prestige genoten en de grenzen aangaven van “wetenschappelijkheid”: voorspelbaarheid, controleerbaarheid, kwantificering, universalisering — en geesteswetenschappen.

In het begin was het niet al te duidelijk welke van de vele namen van de opkomende disciplines het pleit zouden winnen van de andere. Tegen het einde van de 19de eeuw zouden zes namen op het voorplan verschijnen en zich stabiliseren tot disciplines.

Nomothetische wetenschappen vs. geschiedenis

Door de liberale opvatting van de staat vatte men de kern van het maatschappelijk proces op als bestaande uit drie sferen van activiteit: die verbonden aan de markt, die verbonden aan de staat en die verbonden aan het persoonlijke/ sociale — een residuele categorie tussen de twee eerste in. De disciplines die deze sferen onderzoeken werden:

De economie die het adjectief “politieke” liet vallen en zo naast een individualistische psychologie, ook het “laissez faire principe” koesterde. De sociologie ontstond uit actiegroepen voor maatschappelijke verbetering maar zou door haar intrede in de universiteit deze band doorsnijden en de universaliserende weg op gaan. De politieke wetenschap zou als laatste ontstaan omwille van een reeds bestaande faculteit die zich met het beleid inliet: die van de rechten, én door het bestaan van de oude traditie van de politieke filosofie.

Alle drie zouden zich verder ontwikkelen als universaliserende wetenschappen gebaseerd op empirisch onderzoek met een belangrijke component van toegepaste wetenschap die daaraan werd verbonden. In de optiek van Auguste Comte zou sociologie als "sociale fysica" worden begrepen waarmee, zo ging de redenering, na de anarchie van de Franse Revolutie, orde en vooruitgang zouden worden samengebracht en gerealiseerd door een kleine technocratische elite.

Parallel met de institutionalisering van deze nomothetische wetenschappen werd de "naam" geschiedenis radicaal gheredefinieerd. Ook geschiedenis zou, met Leopold von Ranke, een link leggen naar ernstige empirische wetenschap door af te stappen van "filosofische" (speculatieve) geschiedenis en zich te richten op nauwgezette "onpartijdige" studie van externe verzameldbare archiefgegevens. Doch precies door deze verwerping van filosofie zouden historici ook de zoektocht naar grote veralgemeningen en "wetten in de sociale wereld" afwijzen waardoor ze een eerder anti-theoretische positie en idiografische op gebeurtenissen gerichte activiteit werd, die zich in het bijzonder richtte op de geschiedschrijving van eigen land en natie.

De hoofdstroom in de drie universaliserende wetenschappen was gericht op het zoeken naar de wetten die menselijk gedrag konden verklaren en het kwartet geschiedenis, politicologie, sociologie en economie werd niet alleen vooral beoefend in de kernlanden (Groot-Britannië, Frankrijk, Duitstalige gebieden, Italiaanse gebieden en de Verenigde Staten) waar zij ontstonden, het was ook grotendeels begaan met de beschrijving van de sociale werkelijkheid in diezelfde landen.

De centrum-wetenschappen vs de studie van de rest van de wereld

Dat wil echter niet zeggen dat universiteiten geen belangstelling hadden voor de rest van de wereld, maar wel dat ze de studie daarvan afscheidde in andere disciplines.

De totstandkoming van het moderne wereldstelsel impliceerde de ontmoeting van Europa met, en in veel gevallen de verovering van, de volkeren van de rest van de wereld. Ze, d.w.z. de Europeanen, ontmoetten twee types van volken en

maatschappijen:

Aan de ene kant zgn. "primitieve" maatschappijen, kleine groepen zonder schrift, militair zwak, geen wijd verspreid religieus systeem. Dit soort volken werd bestudeerd in de culturele antropologie. Het zoeken naar een ongerepte "pre-contact"-toestand van culturen en het zich richten op particuliere culturen — onder druk van kolonisering — zou van de in eerste instantie universeel gerichte antropologie etnografie maken, alsook deze etnografen ervan overtuigen dat ze te maken hadden met "volkeren zonder geschiedenis".

Aan de andere kant de zgn. volken die niet direct als stammen konden worden omschreven: de zgn. "hoge beschavingen" met schrift, wijdverbreid religieus systeem, voor lange periode politiek georganiseerd in grote bureaucratische rijken. De oriëntalistenvaren niet geïnteresseerd in de reconstructie van diachronische sequenties, aangezien zij in de door hen bestudeerde rijken geen geschiedenis zagen — zij hadden net als de voormelde "stammen" immers de moderniteit of de vooruitgang niet gerealiseerd. Zij waren geïnteresseerd in het begrijpen en evalueren van het geheel aan waarden en praktijken van de beschavingen die tegelijk als "hoog" én als "onbeweeglijk" werden beschouwd. Men stelde, in een variatie op het werk van de classicus, dat een dergelijk inzicht het best werd bereikt door een nauwgezette lectuur van hun teksten.

Er waren verder ook wel vergelijkende beschavingsstudies, maar die gingen vooral uit naar de vraag waarom Europa wel en de andere niet de vooruitgang bereikten, wat doorgaans sociaaldarwinistisch werd verklaard. Het optimisme met betrekking tot Europa's vooruitgang zou echter met de twee wereldoorlogen een flinke deuk krijgen wat voor deze studies het voorlopige einde betekende.

Om het beeld van de uiteindelijke institutionalisering te vervolledigen dienen we eerst de onderwaardering van de aardrijkskunde te vermelden. Deze wetenschap was door haar intentie wereldomvattend te zijn als het ware gedoemd het zwakke zusje van de sociale wetenschappen te worden, die overigens steeds meer aan prestige wonnen. De onderwaardering voor de geografie impliceerde echter wel dat de

ruimtelijke dimensie in sociale wetenschap eveneens werd ondergewaardeerd: ruimte was slechts platform voor sociale gebeurtenissen en processen. Daar ook de tijd voor de vooruitgangsovpvatting neutraal was, leidde dit tot het negeren van enig problematiseren van de tijd-ruimtelijke context in de analyses. In de praktijk echter betekende dit het naturaliseren van de bestaande soevereine gebieden die op de wereldkaart werden getekend³.

In die zin was sociale wetenschap zeer sterk een product van de staten waarvan ze de grenzen als cruciale afbakening aanvaardde: de samenlevingen van de sociologen, de nationale economieën van de economen, de naties van de historici.

Ook psychologie en rechten werden in feite ondergewaardeerd. Psychologie werd uitgetekend langs fysiologisch-chemische lijnen (de Freudiaanse theorie, als uitzondering, werd een eerder buiten-universitaire aangelegenheid) waardoor sociale psychologie werd omzeild. Rechten zou bovenal als te normatief worden gecatalogeerd. De politieke wetenschap zou, in de heersende scientistische ideologie, wel universele juridische regels afleiden uit het wetmatige onderzoek naar de politiek in de maatschappij.

In deze vooroorlogse institutionalisering zien we dus de scheidlijnen tussen a. nomothetische wetenschappen onderling, b. tussen heden en verleden en c. tussen de studie van Europa en de studie van de rest van de wereld. Deze arbeidsdeling zou eigenlijk een succesverhaal worden: in de 19de eeuw tot de Tweede Wereldoorlog zouden deze wetenschappen en hun onderverdelingen zich tot een ware vesting opbouwen. In de eerste jaren na WO II zou ook het universitaire systeem in Oost-Europa zich met deze vesting assimileren. Vanaf dan echter begint deze vesting barsten te vertonen om tegen het einde van de jaren zestig begin van de jaren zeventig op en in z'n fundamenten te beven. De sociale wetenschappen, maar ook de relatie van deze wetenschappen met de natuurwetenschappen en de geesteswetenschappen, alsook de relatie tussen de "twee culturen" van C.P. Snow, zouden ontsporen.

Naoorlogs verloop

In de naoorlogse geschiedenis zouden dus vermelde drie breuklijnen in de sociale wetenschappen langzaam en aan het einde van de zestiger jaren zeer fundamenteel afbrokkelen. Met de enorme expansie van de wereld-economie en de groeiende macht van de Verenigde Staten vond een ware explosie plaats in het universitaire systeem en werden de "exact-gerichte sociale wetenschappen" tot Big Science gepromoveerd. Hier is van belang dat met de hegemonie van de VS ook de onderzoeklijnen op die macht werden afgestemd. De VS, waar de meeste onderzoekers en universiteiten zich nu bevonden, hadden door hun wereldmacht en -invloed steeds meer kennis nodig omtrent de meest diverse gebieden in de wereld, m.a.w. de ruimtelijke databasis van de wetenschappen werd uitgebreid in wat bekend werd onder de naam *areastudies*.

Deze gebiedsstudies brachten een aantal vrij diepgaande veranderingen teweeg.

Ten eerste het desintegreren, of conceptuele wijzigen, van de scheiding Europa-rest van de wereld: Voor antropologen betekende dat zo goed als het verlies van hun onderzoeksobject (particuliere culturen) waardoor etnografie, *central stage* verloor. Oosterse studies kwamen nog meer in verdrinking, verloren hun naam, en oriëntalisten gingen steeds meer op in andere disciplines.

Dit alles door het feit dat onderzoekers die tevoren geen contact hadden met elkaar nu in toenemende mate met elkaar werden geconfronteerd binnen de studie van grote gebieden. De nomothetische maatschappijwetenschappers discussieerden over de vraag of de veralgemeningen (wetten) die ze hadden opgesteld nu ook evenzeer van toepassing waren op de studie van de niet-westerse gebieden en voor de meer idiografische historici draaide het debat rond de in alle ernst gestelde vraag: heeft Afrika een geschiedenis? Of hebben alle "historische naties" een geschiedenis?

Deze reeks vragen draaide uit op een ongemakkelijk maar lange tijd geldend compromis: moderniseringstheorie. Compromis: Niet-westerse gebieden zijn analytisch wel hetzelfde als westerse maar niet helemaal: zij

lagen achterop! De sleutelstelling luidde dat er een gemeenschappelijk moderniseringstraject bestaat van alle naties/volkeren/gebieden (hierin zijn ze gelijk) maar dat zij zich in verschillende stadia van dat traject bevinden (dus niet helemaal hetzelfde).

Hier hebben we dus een naar elkaar toegroei van die disciplines die het westen/moderne beschaving bestuderen en deze die de rest van de wereld bestuderen. Moderniseringstheorie was ook als politieke sleutel handig, daar die het verder bestaan van de nomothetische wetenschappen én ideografische wetenschap geschiedenis legitimeerde. Vooral die eerste zijn hier van belang, omdat zij regeringen steeds meer zouden helpen bij hun binnen- en buitenlands beleid.

Ten tweede, de scheidslijn geschiedenis-nomothetie: Moderniseringstheorie impliceerde echter nog geen toenadering van de veralgemenende wetenschappen naar de geschiedwetenschap. De nomothetische onderzoekers vonden immers dat de gegevens over menselijk gedrag in de niet-westerse delen van de wereld hun vastgestelde wetten over de westerse wereld niet tegenspraken maar veeleer bevestigden. De toenadering tussen geschiedenis en de andere drie, tenminste met methodologische implicaties, zou er pas komen met de jaren zestig toen vnl. marxisten en dependentietheoretici hun werk niet zo zeer richtten op het testen, wijzigen of formuleren van wetten, maar veeleer algemene regels hanteerden om complexe en veranderende fenomenen te verklaren of te interpreteren in het licht van die algemene schema's. Dat blijft tot nu toe nog steeds een minderheidspositie t.a.v. de andere "toenaderingen" die neerkomen op niet veel meer dan het wederzijds uitbreiden van de databasis ("sociale wetenschapsgeschiedenis").

Maar deze tweede breuklijn, zo kan ik het misschien voorstellen, geraakt echter wel steeds verder in een kritieke positie door een ander facet van kritiek: tezamen met de roep om meer "kritische wetenschap" komen de groeiende politieke macht van voormalige kolonies en de opkomst van onderdrukte stemmen van minderheden in de westerse landen steeds meer onderwerpen in het aandachtsveld brengen van onderzoekers die de vraag opwerpen naar

veralgemeenbaarheid van bevindingen over het westen of de kernlanden naar niet-westerse landen: "de kortzichtigheid van het erfgoed":

"We dienen de vraag te beantwoorden hoe we de sociale wetenschappen kunnen opengooien opdat ze adequaat en ten volle kunnen reageren op de rechtmatige verwijten van bekrompenheid en zo hun aanspraak op universele relevantie, toepasbaarheid of geldigheid kunnen rechtvaardigen." (p. 66)

Ten derde, de scheidslijn tussen de nomothetische wetenschappen:

Door de demografische druk tot specialisering (openstapeling van onderwerpen) komen ook hier onderzoekers op steeds meerdere plaatsen op elkaars terrein werken waardoor de wel zeer artificiële scheiding binnen de nomothetische sociale wetenschappen op de helling komt te staan. Dit werd in eerste instantie vertaald naar multidisciplinariteit, maar dat levert niet noodzakelijk nieuwe visies op zoals radicaler critici opmerkten.

Met andere woorden: door de opkomst van gebiedsstudies, de opkomst van de derde wereld, de minderhedenproblematiek in de welvaartsstaten, demografische druk en specialisatie, komen de voormalige scheidslijnen in de institutionalisering van de sociale wetenschappen in de verdrukking of toch zwaar in de problemen. Tezamen met de bewustwording van de tijd-ruimtelijke contexten waarin analyses worden gemaakt, bewustwording die voortkomt door het verlies aan macht en legitimiteit van de staten in een wereld die zich steeds verder mondialiseert en waar steeds meer mondiale problemen zich toonden, wordt de tijd rijp of is het moment gekomen dat we onze erfenis fundamenteel gaan bevragen, niet in het minst inzake het staatsgecentreerde denken in de sociale wetenschappen.

De twee culturen

Daarnaast wordt het ook noodzakelijk de relatie tussen Snows "twee culturen" te herdenken. Immers aan de ene kant merken we de opkomst van de "nieuwe wetenschap", wetenschap van complexe systemen waarbinnen universaliteit

wordt geproblematiseerd en de pijl van de tijd centraal komt te staan. Hier komt het onderscheid mens-natuur anders te voorschijn (*reenchantment of the world*) en krijgt deze gedachte gestalte:

“Wetenschappelijke analyse gebaseerd op de dynamiek van onevenwichten, waarbij de klemtoon ligt op meerdere toekomsten, splitsing en keuze, historische afhankelijkheid, en voor sommige, intrinsieke en inherente onzekerheid, sluit goed aan bij belangrijke tradities van de sociale wetenschappen.” (p. 71)

Aan de andere kant, door de kritiek op het Eurocentrisme in de veronderstellingen van wetenschap door de reeds vermelde reaffirmatie van andere stemmen (na politieke dekolonisatie nu ook intellectuele dekolonisatie), komen diverse geestes-/cultuurwetenschappers naar voren met hun eisen deze in “het kader van een herwaardering van cultuurstudies te plaatsen”. Hierin spelen enkele zaken een rol, niet alleen de kritiek van cultuurcentrisme maar ook van de “te grote nadruk op structuren/het universele” (waardoor maatschappelijke verandering ondergewaardeerd werd) alsook het groeiende scepticisme aangaande technologische beheersing en vooruitgang. Tegen een allesverterend relativisme en voluntarisme dat hiermee dikwijls samenloopt opteert de commissie voor de volgende kritiek: “we aanvaardden niet dat sociale wetenschap dient te worden gereduceerd tot een verzameling evenwaardige privé-opvattingen” (cfr. p. 99) en “wij blijven van mening dat het onophoudelijk zoeken naar coherentie de plicht is van een gereconstrueerde historische sociale wetenschap” (cfr. p. 74). Op die manier zien we dan ook:

“Heden ten dage lijkt de ontdekking van gemeenschappelijke thema’s en benaderingen te gebeuren op een andere basis dan voorheen. Natuurwetenschappers spreken over tijdsverloop, iets dat altijd centraal stond voor de geesteswetenschappelijke vleugel van de sociale wetenschappen. Terzelfdertijd praten literatuurwetenschappers over “theorie”... Het lijkt er ook op dat de sociale

wetenschappen voortaan niet langer “het arme zusje” zijn, verscheurd tussen gepolariseerde clans van de geestes- en natuurwetenschappen; ze zijn eerder de plaats van hun mogelijke verzoening geworden.” (p. 75-76)

“welk soort sociale wetenschap zullen we nu opbouwen?”

Binnen de context van een herstructurering op drie niveau’s (grenzen binnen de vakgebieden van de sociale wetenschappen, hertekening van de bredere structuren van de faculteiten, druk op de realiteit van de universiteit als organisatorische basis voor onderzoek) zal een intellectuele opheldering moeten plaatsgrijpen aangaande de hertovering van de wereld, de herinschakeling van tijd en ruimte als interne variabelen van onze analyses, het overstijgen van de grenzen tussen het politieke, het economische en het sociale. Daarmee verbonden zijn de volgende dimensies die nu reeds verdere vermelding verdienen:

A. Mens en Natuur. Uit de vermeerdering van convergenties tussen natuur- en sociale wetenschappen dienen we niet, zoals anderen voorstellen, een meer biologische oriëntatie voor de sociale wetenschappen te bepleiten maar veeleer de complexiteit van de sociale dynamiek ernstiger te nemen dan voorheen: “we pleiten ervoor dat de nadruk wordt gelegd op het complexe, het tijdelijke en het instabiele, wat heden ten dage aansluit bij een krachtiger wordende transdisciplinaire beweging” (p. 86). De sociale fysica waarbij de onderzoeker zich inlaat met directe particuliere problemen zou moeten worden ingeruild voor een antwoord op de vragen “hoe kunnen we ons ontdoen van de voorbijgaande dwang van de actualiteit en meer langlopende, duurzame en nuttige interpretaties van de sociale werkelijkheid bereiken?” en “hoe kunnen we vermijden dat er een kloof ontstaat tussen hen die weten en hen die niet weten?”.

B. De staat als analytische bouwsteen. Zoals reeds gesuggereerd ondernamen meerdere onderzoekers vanaf de late jaren zestig pogingen om minder staatsgericht te werken. Meestal “ging dit samen met historicisering, en in het bijzonder met het

onderwerpen van langere historische periodes aan empirische analyse. Die verschuiving in de eenheid van analyse kreeg vele namen toebedeeld: studie van wereldsteden, internationale politieke economie, wereldgeschiedenis, wereld-systeem analyse..." (cfr. p. 91). Ook de belangstelling voor regio's herleefde.

C. Het universele en het particuliere. Hier volstaat misschien het volgende citaat:

"We staan thans voor het volgende probleem: hoe kunnen we in onze sociale wetenschappen waarde toekennen aan een wereldbeschouwelijk pluralisme, zonder de idee op te geven dat het mogelijk moet zijn een voor de hele mensheid algemeen geldend waardengeheel te kennen en te verwezenlijken. De primordiale taak is het afbreken van de hermetische taal die wordt gebruikt voor het beschrijven van "andere" personen en groepen, die niet meer zijn dan analyse-objecten van de sociale wetenschappen, in tegenstelling tot de met alle rechten en legitimiteit beklede subjecten, waartoe de analisten zichzelf rekenen. Hier treedt een onvermijdelijke verwarring of overlapping op tussen het ideologische en het epistemologische..." (p. 94)

Een paar bedenkingen rond herstructurering

Bovenop de intellectuele discussies, zo schrijft de commissie, is er het probleem van beschikbare middelen: de onvrede t.a.v. de arbeidsdeling in de sociale wetenschappen wordt nog steeds teveel beantwoord met een vermeerdering van onderzoeks- en opleidingsprogramma's waarvoor behoorlijk wat geld nodig en steeds meer nodig is, daar waar bestuurders gericht zijn op besparen en consolideren. Deze problematiek zal vroeg of laat tot explosies leiden. De G.C. doet een oproep om hierover een globale en mondiale discussie te voeren en verder te werken zonder veel aandacht te besteden aan de bestaande onderverdelingen van onze arbeid.

Er zijn verder een viertal structurele hervormingen die we voorstaan:

- uitbreiding van instellingen die gedurende een jaar wetenschappers samenbrengen voor gemeenschappelijk werk rond specifieke dringende thema's, waarbij medewerkers gerecrueteerd worden op ruime basis;
- opstelling in de schoot van universiteitsstructuren van geïntegreerde onderzoeksprogramma's die traditionele grenzen overschrijden en voor een beperkte periode over voldoende fondsen beschikken;
- verplichte dubbele aanstelling van professoren, professoren verplichten te werken ook buiten het eigen vakgebied;
- gemeenschappelijk werk voor studenten, ook hen verplichten buiten hun eigen discipline te werken.

"Er zijn ongetwijfeld gelijklopende maatregelen, en we doen een oproep aan anderen om dergelijke voorstellen te lanceren. We herhalen dat het belangrijkste is dat de onderliggende problemen duidelijk, open, intelligent en dringend worden bediscussieerd." (p. 112)

Bespreking

Dit is zondermeer een werk, waard om te bespreken en om op in te gaan. Dit werk is tegelijkertijd overzichtelijk, vrij grondig, en zeker uitdagend en daarnaast lijkt het me ook bovenal nuttig. Eindelijk is er dan een werk dat de hedendaagse voornaamste problemen in onze wetenschappelijke cultuur op heldere wijze omschrijft én historisch plaatst, een combinatie die vrij zeldzaam is. Een uitputtende bespreking en behandeling van alle kwesties die in dit werk worden aangehaald, is hier uiteraard niet mogelijk, ik wil me beperken tot vijf kanttekeningen omtrent een paar elementen en problemen bij het overwegen van een herstructureren van de sociale wetenschappen die me direct voor de geest kwamen: 1. de verhouding tussen natuur- en sociale wetenschappen; 2. de waarde van wetenschap, kunst... voor de bevordering van de menselijke cultuur; 3. recontextualisering van cultuur/kennis; 4. het overwegen van alternatieven voor het staatsgecentreerde denken; 5. de problematiek van universalisme-particularisme binnen het

kader van opvattingen omtrent cultuur.

1. Her en der is het rapport wat onduidelijk en niet al te verzorgd. Zo bijvoorbeeld omtrent de vraag of de G.C. van mening is dat uit het toenemende aantal convergenties tussen sociale en exacte of natuurwetenschappen zo iets als een heropleving kan worden verwacht van de droom over een “eenheidswetenschap”. Daarmee verbonden blijft er onduidelijkheid bestaan over de “ontmoetingsplaats”, of “plaats van mogelijke verzoening” die sociale wetenschap zou kunnen zijn voor de natuur- en geesteswetenschappen.

Aangaande de vraag of met de vermelde convergenties kan worden gedacht aan het doen opgaan van de één in de ander (zij het reductionistisch of anders), lijkt het antwoord van de G.C. me ontkennend te zijn, zie bv.: “Want in tegenstelling tot de natuur zoals de natuurwetenschappers die definieerden, omvat het onderzoeksterrein van de maatschappijwetenschap niet alleen ook de onderzoekers zelf, maar is het ook een terrein waarop de door hen bestudeerde personen verschillende soorten discussies aangaan met de onderzoekers” (p. 57-58) en “Utopieën maken in tegenstelling tot in de natuurwetenschappen wél deel uit van de belangstellingsfeer van sociale wetenschappen” (cfr. p. 85). Indien geen onverdeelde eenheid van natuur- en sociale wetenschappen, wat dan met sociale wetenschappen en geesteswetenschappen? Is het hanteren van “theorie” door geestes-/bovenal cultuurstudies een voldoende basis daarvoor? Daar krijgen we niet direct een antwoord op van het rapport. In de visie van de commissie lijkt m.i. meer sprake te zijn van een naar elkaar toekomen op een aantal punten daar waar ze op dan weer andere punten hun verschillen blijven behouden. Kunnen we denken aan bijvoorbeeld een continuüm van op kennisgerichte benaderingen van de werkelijkheid op basis van een algemeen criterium (bijvoorbeeld objectiviteitsstreven, of de diverse emergentie-sequensen) of op basis van meerdere criteria leidend tot dwarsverbindingen — of is de continuüm-metafoor niet bruikbaar? We krijgen er niet direct een antwoord op. Vraag blijft dus in welke mate en in welke zin. Inzake een herstructurering van de sociale wetenschappen

zouden we dus ook deze zaak moeten heroverwegen teneinde te weten of deze herstructurering ook geen wijzigingen vereist of tweeebrengt in de wederzijdse organisatie van natuurwetenschappen en sociale wetenschappen.

2. Een afzonderlijke bedenking die toch aan het voorafgaande is verbonden. Het naar elkaar toegroeien van de “twee culturen”, naar C.P. Snows *Rede Lecture* van 1959, lijkt me hier toch niet zo best voorgesteld. Immers, Snow had het over de waarde van wetenschap en literatuur (niet direct over geesteswetenschappen) voor de bevordering van cultuur. Snow was van mening dat tussen beide een fundamentele kloof was gegroeid en dat het vooral de “traditionele cultuur” (die van de literatuur) was die t.a.v. de waarde voor het bevorderen van de mens z'n welzijn de mindere was geworden. Hieraan werden in een befaamde polemiek (de “Snow-Leavis controverse”⁴) diverse kwesties verbonden zoals de vervreemding tussen mens (of directe beleving) en geobjectiverde natuur die wetenschappen zouden creëren daar waar dat bij de kunsten niet het geval is end.. De “twee culturen” zijn dus in eerste instantie veeleer de kunsten en de wetenschappen en niet zozeer de geesteswetenschappen en natuurwetenschappen. Hier moet men zich dus beraden over de vraag in welke zin de kunsten met de geesteswetenschappen kunnen worden vergeleken (gaat het in kunst om representatie en analyse, zijn er meerdere en andere dimensies vergeleken bij de cultuur/geesteswetenschappen?). Daarnaast blijft ook de vraag of met het “nieuwe complexiteitsdenken” in de natuurwetenschappen het begrip voor deze wetenschappen vanuit de dag-dagelijkse cultuur er eenvoudiger op wordt — men kan zich met recht en reden afvragen of het er niet nog moeilijker/ontoegankelijker op is geworden — met dan opnieuw de vraag naar de waarde voor ons culturele welzijn.

Leavis, in z'n polemiek met Snow, dacht dat wetenschap eigenlijk zo goed als geen bijdrage levert tot onze “cultuur”, hij vond dat wetenschap eigenlijk een negatieve invloed heeft op ons leven daar zij mede aanleiding is voor de apathische en gemakzuchtige techno-consumptiemaatschappij. Misschien met het groeiend aantal convergenties

tussen natuur- en sociale wetenschappen kunnen deze laatste de afstand tussen alledaagse cultuur en de wetenschappelijke helpen overbruggen. Dat is echter theorie. Vraag is veeleer of, indien dat zo is, het ook maatschappelijk gezien, en in welke mate, waardevol is, en ... in welke zin de huidige maatschappelijke situatie welke veranderingen toestaat. In deze zaken had meer klaarheid gemogen daar zij direct relevant zijn voor "herstructurering". Op orde gezet: wat is de relatieve waarde der kunsten en wetenschappen, wat is het maatschappelijke draagvlak voor een herstructurering, hoe democratische kunnen de veranderingen worden doorgevoerd?

3. Een bijzonder sterk punt van dit rapport vind ik de historiserende en recontextualiserende aanpak. Het is een bekend gegeven dat de geschiedschrijving van ideeën er altijd al een is geweest over bovenal individuen en hun schijnbaar "in volste vrijheid ontwikkelde gedachtengoed". Daar waar Bertrand Russell toch nog iets vermeldde bij de wijsgeren die hij bespreekt in z'n klassiek werk over de geschiedenis der westerse wijsbegeerte, zou in z'n vervolg op precies Russells werk de neopositivist Ayer nog klagen over Russells "irrelevante biografische en sociale uitweidingen". Nog in 1974 verscheen het nu nog steeds als standaardwerk geldende boek van Larry Laudan over wetenschapsfilosofie waarin zonder blikken of blozen de sociale/sociologische verklaring van de geschiedenis en productie van kennis als quasi "onnozel" werd afgedaan. Sinds kort echter wint een andere positie of een ander kamp aan belang en daar wist de Commissie ook al op te wijzen via de vermelding van cultuurstudies die voorlopig nog te voluntaristisch en relativistisch blijven. Stephen Toulmin is echter de grote voorvechter van wat ik zelf graag noem de "recontextualisering van cultuur": de opvatting en praktijk die duidelijk maken dat men geen traditie van denken, leren en/of wetenschap goed of volledig kan begrijpen zowel in zijn ontwikkeling als in zijn synchronie, zonder deze concreet in zijn maatschappelijke verankering te zien. Sommigen denken dan onmiddellijk aan het openzetten van deuren en ramen voor al wat slecht is: relativisme, willekeur. Maar dat hoeft uiteraard niet zo te zijn,

zoals de G.C. schrijft: "Het feit dat kennis sociaal wordt geconstrueerd, betekent ook dat een meer geldige kennis ook sociaal mogelijk is. Erkenning van de sociale basis van kennis is helemaal niet tegenstrijdig met het objectiviteitsconcept. Integendeel ..." (p. 99). Aangeven dat kennis/cultuur sociaal wordt geconstrueerd, impliceert, goed doorgedacht, dat de discussie over een "Wetenschappelijke Methode", die tot nu toe scholastisch werd gevoerd, moet gerecontextualiseerd worden. Laat ik hier misschien eens wat concreter worden.

Dit rapport werd in feite qua inhoud en structuur reeds verwoord in enkele artikelen van Wallersteins hand, verzameld in z'n *Unthinking social science*, Cambridge: Polity⁵. Daarin liet hij zich in de hoger beschreven context nog explicieter uit. Laat ik het verband leggen tussen de tijd-ruimtelijke veronderstellingen van wat Wallerstein het oude geschiedverhaal noemt én de arbeidsdeling van/in de sociale wetenschappen. Daarmee kan duidelijk worden hoe "maatschappijwereldbeschouwing-organisatie van kennis", uiteraard hier vrij simpel voorgesteld, voortdurend in interactie zijn.

Het oude geschiedverhaal komt hierop neer:

Er was een tijd waarin Europa feodaal was, het leefde in de donkere middeleeuwen. De meeste mensen waren boeren. Boeren die werden geregeerd door een heer of grote grondbezitter. Door een bepaalde ontwikkeling (waarover enige discussie bestaat) ontstonden er naast deze twee groepen van mensen tussengroepen, voornamelijk de stadsburgers. Nieuwe ideeën ontstonden of werden opnieuw uitgevonden (Renaissance), de economische productie expandeerde, wetenschap en technologie gingen een nooitgekende fase van bloei tegemoet. Uiteindelijk resulteerde dit in een Industriële Revolutie. Tegelijkertijd was er een grote politieke verandering. De bourgeoisie overwon de aristocratie en aldus begon het tijdperk van steeds toenemende vrijheid. Al deze veranderingen hingen samen. Maar zij gebeurden niet overal terzelfdertijd. Sommige landen realiseerden de vooruitgang eerder dan

andere. De favoriete kandidaat voor leidende positie was lange tijd Groot-Brittannië, niet verwonderlijk aangezien deze mythe zich ontwikkelde ten tijde van hegemonie van dit land. Andere landen waren dan meer 'achter' of minder ontwikkeld. Doch, niet getreurd, in deze mythe was er geen aanleiding voor paniek, aangezien de achteropliggende staten en naties de kopgroep of meer vooruitstrevende landen konden inhalen door hen na te bootsen en daardoor ook te delen in dezelfde vruchten van vooruitgang." (cfr. Wallerstein I. 1991: *Unthinking Social Science*, Cambridge: Polity, p. 52-53)

Voor ons is het volgende van belang:

- het is een verhaal over vooruitgang;
- die vooruitgang begon in Europa, meer in het bijzonder Groot-Brittannië;
- en die vooruitgang kan ook worden gerealiseerd door andere landen door de eerste na te volgen, door dezelfde realiteit over te nemen. Op lange termijn zal dat ook gebeuren.

Hier zien we dus dat er in deze mythe, die vnl. werd ontwikkeld ten tijde van de hegemonieperiode van Groot-Brittannië, een scheidslijn optreedt tussen Europa en de rest van de wereld, verder ook dat het een staatsgecentreerd verhaal is (het zijn staten die zich ontwikkelen) en dat er een onderscheid wordt gemaakt tussen economische en politieke domeinen in een historiek die de vooruitgang van de, vnl. mannelijke, blanke Europese mens schetst. Wallerstein argumenteert dat alle ideologieën de voornaamste T-R veronderstellingen van deze (onderdelen van) wereldbeelden in hun structuur hadden ingebouwd. Doch net zoals ideologieën geen wereldbeschouwingen zijn, zijn sociale wetenschappen uiteraard geen ideologie.

De moderne ideologieën ontstonden als reactie op de mentaliteit die zich bewust was van "de normaliteit van permanente verandering" die met de Franse Revolutie was opgekomen (als tegengesteld aan de abnormaliteit van verandering onder het Ancien Regime) en waren er politieke programma's om de vooruitgang op hun manier te realiseren. Dominant werd het liberalisme dat

zowel conservatisme als socialisme steeds meer naar het eigen programma (reformisme, geleidelijke "rationele/scientistische" verandering dankzij een staat als arbiter zonder eigen belangen) zoog door de realiteit van zich versterkende staten. Het grootste politieke forum bruikbaar voor maatschappelijke verandering was de staat die alle programma's bijgevolg nodig hadden.

Sociale wetenschappen zijn dan, in Wallersteins optiek, de wijze waarop dit staatsgecentreerde vooruitgangdenken naar de empirische realiteit werd vertaald teneinde via het op het spoor komen van "wetten" die regels af te leiden die regeringen (onder zowel "liberale als communistische gedaante") konden hanteren voor hun beleid — of zoals de commissie het schrijft:

"De vaststaande kennis die ons werd beloofd door de sociale wetenschappers, leek een evident gevolg van hun vooruitgangsgeloof. Ze werd uitgedrukt in het geloof in gestage verbeteringen die door "experts" zouden worden geïmplementeerd, en waarin de "mogelijk makende" staat een sleutelrol zou spelen in een inspanning om de samenleving te hervormen. Van de sociale wetenschappen werd verwacht dat ze dat proces van rationele, geleidelijke verbetering zouden ondersteunen. Daaruit leek voort te vloeien dat de staatsgrenzen het natuurlijke kader zouden vormen waarbinnen zo'n verbetering zou worden doorgevoerd." (p. 88-89)

Het hoeft geen betoog dat al deze tijd-ruimtelijke wereldbeschouwelijke veronderstellingen dus in feite het product zijn van de staat die in z'n historische ontwikkeling "functioneel" was voor de voortdurende accumulatie van kapitaal in het controleren van de populaties en homogeniseren van culturen tot naties in de creatie van 'liberale' welvaartsstaten waarbinnen de gevaarlijke klassen konden worden getemd. Na de Tweede Wereldoorlog werd deze strategie op mondiale schaal voorgesteld via het zelfbeschikkingsrecht der naties, doch daarvoor zou het kapitaal blijken te ontbreken bij ontstentenis van aan het dan planetaire wereld-systeem externe gebieden. Deze

culturele ondersteuning van het imperium en de moderne territoriale staten kunnen we dus vrij duidelijk aflezen uit de institutionaliseringsgeschiedenis van de sociale wetenschappen alsook vaststellen in de relatie tussen de twee culturen waarbij de natuurwetenschappen of beter de kosmopolis van orde en controle⁶ model stond voor alle 'ernstig onderzoek en debat'. En kijk nu wat de Commissie schrijft over de situatie van vandaag wanneer de staat aan legitimiteit moet inboeten:

Door die verschuiving van actie op het niveau van de staat, die verondersteld werd een zekere toekomst te garanderen, naar actie op het globale en lokale vlak, die veel onzekerder en moeilijker te manipuleren lijken, zijn de nieuwe analysemethoden van de natuurwetenschappers en de beoefenaars van de cultuurstudies voor velen meer geloofwaardige modellen." (p. 89)

Deze recontextualisering wijst ons dus op de inbedding van onze wereldbeschouwelijke veronderstellingen in maatschappelijke ontwikkelingen. Kunnen wij dit blijven ontwijken, kunnen we het ons permittieren dit eindeloos naast ons neer te leggen? En, zo bezien, moeten wij inzake hedendaagse wereldbeschouwelijke ontwikkelingen, en het onderzoek daarvan, niet met dezelfde aandacht onderzoeken? En wijst een dergelijke kritische benadering ons ook niet op de voorzichtigheid die wij (in het bijzonder wetenschappers) moeten aan de dag leggen bij de sociale implementatie van onze "bevindingen"? Kunnen wij het ons maatschappelijk permittieren de verandering en ordening van ons samenleven over te laten aan een kleine elite van 'wetenschappers' zoals Comte dat zag met z'n sociale fysica? Gaat, met andere woorden, in de verbetering van ons lot, de — immers permanent voorlopige — "wetenschap" voor?

Ook dit, zo lijkt me, moet, bij het overwegen van een herstructuratie, een onderwerp van behandeling worden.

4. Het bovenstaande wijst er ons verder op dat het voorstel van deze commissie om

interpretatieve schema's te ontwikkelen met (in tegenstelling tot het staatsgecentreerde denken) globale ruimtelijke referenten waarbinnen tijd wordt geproblematiseerd en waarbinnen tevens wordt gestreefd naar een overstijging van het trio politiek-economie-sociaal, op z'n minst een gedeeltelijk terugkeren naar de politieke economie impliceert. In het bijzonder die van Marx, zoals Eric Wolf al schreef:

"Because Marx raised these [political-economy - MS] questions most persistently...he remains a hidden interlocutor in much social science discourse. It has been said, with reason, that the social sciences constitute one long dialogue with the ghost of Marx. If we are to transcend the present limits and limitations of the specialized disciplines, we must return to these unanswered questions and reconsider them." (Eric Wolf 1982: *Europe and the people without history*, California: UCP, p. 20)

De keuze voor (één van de) mogelijke alternatieve theorieën voor het staatsgecentreerde denken waarmee we intellectuele middelen verwerven voor herstructurering is dus allesbehalve een politiek-neutrale kaart trekken. In welke zin kan binnen deze context het marxisme (nogmaals) worden overwogen? Alternatieven werken met andere concepties/indelingen van de (sociale) werkelijkheid, alsook vaak met een verschillende methodologie en wetenschapsfilosofie (hoe kan bijvoorbeeld het kritische realisme worden verbonden aan het structurationisme?). Een dringende taak voor de problematiek van herstructurering wordt dus het nauwkeurig met elkaar vergelijken van de alternatieven op de diverse schalen en niveau's (van theorievorming en domein) waarop dat mogelijk is. Unidisciplinariteit moet als alternatief voor multidisciplinariteit ernstig worden overwogen. Daarbij is het o.m. de vraag of ook onze wetenschappelijke taal niet dient gewijzigd te worden om het trio politiek-economie-sociaal beter in z'n relationele concrete werking te kunnen begrijpen zoals Wallerstein reeds meermaals opmerkte.

5. Het laatste punt dat ik hier wil overwegen betreft wat doorgaans en sinds de jaren zeventig reeds het “dekoloniseren van de wetenschappen” wordt genoemd. Met de politieke reaffirmatie van “onderdrukte stemmen” wordt nu, laat ik misschien zeggen: meer dan voorheen, de wetenschappelijke praktijk in zijn culturele veronderstellingen geproblematiseerd. Het gaat hem hier dan om de ‘culturele bepaaldheid’ van wetenschap en wetenschappelijke theorieën. Daar momenteel steeds meer mensen het verloren gaan van bepaalde culturele voorstellingen betreuen, rijst de vraag hoe, of en waarom men inzake de universaliteit van wetenschap(elijke kennis) een zeker pluralisme kan bewaren/creren.

Verschillen in taal en wijze van conceptualiseren kunnen leiden tot verschillende praktijken en bevindingen. Sommigen leiden daaruit af dat dekolonisatie moet worden voorgesteld als negotiëren tussen culturen waarbij deze culturen in vakjes worden ingedeeld. De ene cultuur heeft die kernconcepten, die voorstelling van het probleem, een andere cultuur dan weer andere, enz... Daarbij is het dan de taak van de antropologie (en de antropoloog) van kennis, de discussie te leiden en de culturen te definiëren. Het probleem daarmee is dat op deze wijze de macht van de participanten en de plaats van de “moderator” ongeproblematiseerd blijven: wie mag spreken voor wie en voor wat?

Ook dit moet met andere woorden opnieuw gerecontextualiseerd worden. Culturen hebben geen essenties of onveranderlijke “Identiteit”. Zoals Franz Fanon in deze context reeds duidelijk wist te maken, tegen de hoofdstroom der postkolonialisten en culturalisten in, veranderen identiteiten met veranderingen in het bredere maatschappelijke veld, veld waarbinnen zij overigens momenteel allen op elkaar worden betrokken en waarin zij allen voortdurend worden getransformeerd:

“After the conflict there is not only the disappearance of colonialism but also the disappearance of the colonized man. This new humanity cannot do otherwise than define a new humanism both for itself and for others.” (Fanon in Hamilton P. (1996): *Historicism*, London & N.Y.: Routledge, p. 180)

Zoiets heeft ernstige consequenties voor de wijze waarop wij de dialoog tussen culturen — dus ook binnen de wetenschappen — voorstellen. Het is geen kwestie van “deze cultuur bouwt de wereld zo en een andere zo”. We moeten hier de zich tot in den treure circulaire culturalistische (in feite: verborgen idealistische) kritiek van de representatie overstijgen om opnieuw een gedeelde maatschappelijkheid te ondervragen. Het pluralisme waarvan sprake kan zo misschien beter worden begrepen als “openhartigheid”, als praktische en bovenal sociale constructie van een humanisme van de redelijkheid⁸. Het blijft daarbinnen een opdracht na te gaan op welke niveaus van theorievorming culturele verschillen een rol spelen en in welke zin en in welke mate zij van belang zijn.

Tot daar de voor een herstructurering van de sociale wetenschappen relevante kwesties die me direct voor de geest kwamen. Ik heb me beperkt tot de intellectuele aangelegenheden — de praktische zouden best nog moeilijker kunnen zijn. Het lijken me in ieder geval wel kwesties waar dringend over dient te worden gesproken en waarnaar dringend verder onderzoek moet worden ondernomen. Immers, op lange termijn kan en zal het onderwijs en onderzoek worden geherstructureerd⁹. Laten we bij het verdere overwegen daarvan de volgende woorden van de Gulbenkian Commissie centraal plaatsen:

“Het probleem is dat degenen die sociale macht uitoefenen, de neiging vertonen om de gangbare toestand als universeel te beschouwen, aangezien ze er voordeel uithalen. De definitie van universele waarheid verandert derhalve naarmate de machtsconstellatie verandert... Het punt is dus niet alleen wat universeel is, maar wat evolueert, en of dat noodzakelijk gelijk staat met vooruitgang. Hoe kunnen de sociale wetenschappen een ongelijke wereld beschrijven en er waarheidsgetrouwe uitspraken over formuleren, terwijl ze er zelf deel van uitmaken?” (p. 65)

Wallerstein I. et al. (1996): *De sociale wetenschappen openen*, Brussel: VUBPRESS.

Noten

¹ Om de lijst volledig te maken: Mudimbe Y., Lecourt D., Keller E.F., Juma C., Trouillot M.-R.

² Voor een degelijke deconstructie van het debat rond de financieringsproblematiek van universiteiten in een tijd waarin de meeste staten en regeringen met een financiële crisis kampen, zie bv. Geldof K. (1995): "Geen nieuws van het universitaire front? Kanttekeningen omtrent universiteit, politiek en kritiek", in: *Tmesis* 4, p. 46-48.

³ Het rapport van de G.C. werd door Wallerstein afgewerkt via een synthese van de overzichten van de ontwikkelingen in hun respectieve disciplines gemaakt door de leden van de commissie. Met betrekking tot de aardrijkskunde werd een dergelijke paper voorgesteld door de Britse politiek-geograaf Peter Taylor op het december colloquium (1994) "Wereld-systeem analyse en de sociale wetenschappen" van de Onderzoeksgroep Wereld-Systeem Analyse. Deze tekst werd gepubliceerd in het VMT-nummer van die maand.

⁴ Zie voor een korte behandeling: Sorell T. (1994): *Scientism*, N.Y. & London: Routledge, p. 98-126.

⁵ Zie voor het hieronder volgende ook Wallerstein I. (1995): *After Liberalism*, N.Y.: The New Press.

⁶ Ik refereer hier aan Toulmin S. (1990): *Cosmopolis: The hidden*

Agenda of Modernity, N.Y.: The Free Press.

⁷ Ik wil hier verwijzen naar het op dit punt zeer expliciete en waardevolle werk van Ronald Commers (1992): *Het vrije denken*, Brussel: VUBPRESS.

⁸ Ik refereer hier aan o.m. Bernstein R.J. (1983): *Beyond objectivism and relativism*, Oxford: Blackwell, waarin het aristoteliaanse phronesis-begrip wordt overwogen om de vermelde dualiteit te overstijgen. Alsook aan het reeds vermelde werk van Ronald Commers, waarin een dergelijk humanisme wordt gethematiseerd aan de hand van een herwaardering van de traditie der vrijgeesten. Waar ik op zinspeel, en ik kan hier voorlopig niet meer doen dan dat, is het zoeken naar een eenheid in de diverse recontextualiserende projecten van o.m. Arkoun M., Ahmad E., Commers R., Said E. e.a. die in de diverse culturen sporen zoeken van heterodoxie en tradities van denken die ons bijvoorbeeld voorbij het voor de studie van nationalisme en de politiek van bevrijding relevante nativism kunnen helpen (zie voor een gelijkaardige oproep Said E. (1994): *Cultuur en imperialism*, Amsterdam & Antwerpen: Atlas-Contact, p. 341 e.v.).

⁹ En daar heeft Jaap Kruihof mij — en anderen — op een vergadering, onmiddellijk en terecht op gewezen.